

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 10

«TƏKZİB»

mühazirə: 2 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis mayoru, i.ü.f.d.

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə olunub və bəyənilib.

Protokol № __ «__»__ 2018-ci il

BAKI – 2018

MÖVZU № 10

«TƏKZİB»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Tənzib, onun xarakteristikası və səciyyəvi xüsusiyyətləri
2. Sübutun qaydaları, onların pozulmasından alınan məntiqi səhvlər
3. Paralogizmlər və sofizmlər

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987.
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999.
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001.
4. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2005.
5. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.
6. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
7. Kretov B.İ. Loqika i teoriə arqumentaüii. Moskva, 2006.
8. Kirilov V.İ., Starçenko A.A. Loqika. Uçebnik dlə öridiçeskix VUZ-ov. Moskva, 2011.
9. Qetmonova A.D. Loqika dlə öristov. Moskva, 2012.

GİRİŞ

Məntiq elmində digər sübut növləri kimi təkzibin də özünəməxsus rolu və yeri vardır. Təkzib üsulundan demək olar ki, bütün elmlərdə, o cümlədən hüquq elmlərində də geniş istifadə olunur.

Təkzib də sübutdur, lakin onun sübutdan fərqi odur ki, burada hökmün yalanlığı əsaslandırılır. Sübutda hökmün həqiqiliyini təsdiq edirik. Təkzibdə isə hökmün yalan olmasını təsdiq edirik.

Təkzib – əvvəlcədən irəli sürülmüş tezis yalanlığını müəyyən edən məntiqi əməliyyatdır. Təkzib vasitəsilə sübutun, tezis, arqumentlərin düzgün qurulmasını və ya yalan olmasını qısa vaxt ərzində aşkar etmək mümkündür.

Hüquq-mühafizə orqanları, məhkəmələr bəzi hallarda şahidlərin, günahlandırılan şəxslərin, şübhəli şəxs kimi saxlanılan insanların ifadələrini, izahatlarını şübhə altına alaraq təkzib edirlər.

Təkzibin tərtibatı zamanı digər elmlərin nailiyyətlərindən istifadə olunur. Məsələn, məntiq, kriminalistika, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, cinayət hüququ və s.

Sual 2. Təzib, onun xarakteristikası və səciyyəvi xüsusiyyətləri

Təzib də sübutdur, lakin onun sübutdan fərqi odur ki, burada hökmün yalanlığı əsaslandırılır. Təzib – əvvəlcədən irəli sürülmüş tezis yalanlığını, yaxud əsaslandırılmasını müəyyən edən məntiqi əməliyyatdır. Təzib əvvəla, sübutun özünün düzgün qurulmamasını (dəlillərin, yaxud nümayişin), ikincisi, irəli sürülən tezis yalanlığını, yaxud sübut olunmamasını göstərir.

Təzibin özünün də sübutda olduğu kimi, müxtəlif növləri vardır. Təzibin aparılmasına görə üç üsulu vardır:

1. tezis təzibi (düzünə və dolayı təzib);
2. dəlillərin təzibi (tənqidi);
3. təzibin formasının (nümayişin) təzibi.

Təzibi tələb olunan hökm tezis təzibi adlanır. Tezis təzibini əsaslandıran hökmlər isə onun dəlilləri adlandırılır.

Hər bir tezisi birbaşa və ya dolayı yollarla təzib etmək mümkündür. Təzibin ən doğru və uğurlu üsulu faktlarla təzib etməkdir. Məsələn, «Venerada üzvi həyat mövcuddur» tezisinin yalanlığını sübut etmək üçün aşağıdakı məlumatları gətirmək olar:

1. Veneranın səthində temperatur 470-480 S dərəcəyə çatır;
2. təzyiq isə 95-97 atmosferdir.

Bu faktlar sübut edir ki, belə bir şəraitdə Venerada həyatın olması cəfəngiyyatdır.

Bəzən də sübut prosesində gətirilən dəlillərin yalanlığı əsaslandırılır. Dəlillərin təzibinə aid belə bir nümunə gətirmək olar. «Məntiq elminin humanitar elmlərdə tədrisi faydasızdır» tezisini əsaslandırmaq məqsədilə bir çox alimlər, xüsusilə professor Y.Seyidov belə bir dəlil gətirir ki, bu, «formal məntiqdir». Bu

fikrin yanlışlığını sübut etmək üçün aşağıdakı müddəaları (dəlilləri) gətirmək kifayətdir. Əvvəla, məntiq düzgün mühakimə yürütmək elmidir, ikincisi, məntiq bütün elmi sistemlərin qurulmasında insanın, hər bir tədqiqatçının əlində güclü silahdır, üçüncüsü, məntiq bir çox alimlərin iqrar etdiyi kimi bütün elmlərin «giriş qapısıdır», dördüncüsü, məntiq sübut elmidir, fikirlərin yalanlığını aşkara çıxarır, təkzib edir, beşincisi, bu elm fikrin inkişaf formalarını dərinlən tədqiq etdiyinə görə, bəzən «formal məntiq» adlandırılır, lakin professor bilmir ki, bu elmə çox vaxt ənənəvi, klassik, ümumi məntiq də deyilir. Onda belə çıxır ki, həndəsi fiqurların xassələrindən bəhs edən həndəsənin, dövlətin quruluşu və inkişaf formalarını öyrənən hüquq elmi də lazım deyildir. Dilçilikdə yaranmış «məntiqi qrammatika», hüquqşünaslıqda «istintaq məntiqi», «kriminalistik taktikanın məntiqi əsasları» kimi yeni elm sahələrinin öyrənilməsi də faydasızdır.

Tezisdən irəli gələn nəticələrin yalanlığını (yaxud ziddiyyətliliyini) əsaslandırmaq bütün elmlərdə vacib məsələdir. Əgər verilmiş tezisdən həqiqətə zidd nəticələr irəli gələrsə, bu üsul «cəfəngiyyata mənçər etmə» adlanır. Əvvəlcə təkzib olunan tezis müvəqqəti həqiqət kimi qəbul olunur, lakin sonra ondan həqiqətə zidd olan nəticələr çıxarılır. Klassik ikimənəli məntiqdə «cəfəngiyyata münçər etmə metodu» formula belə ifadə olunur:

$a=a \rightarrow F$. Burada F – ziddiyyəti, yaxud yalanı göstərir. Bu prinsip (dəqiq desək, «cəfəngiyyata gətirmə») ümumi formada belə formula ilə ifadə olunur:

$$(a \rightarrow b) (a \rightarrow \neg b) \neg a.$$

Biz bir çox hallarda antitezisin sübutu vasitəsilə tezis sübutuna da rast gəlirik. Təkzib olunan tezisə münasibətdə (a hökmü) ona zidd olan hökm irəli sürülür (başqa cür desək, qeyri-a) və qeyri-a hökmü (antitezis) sübut olunur. Əgər antitezis həqiqidirsə, onda tezis yalandır və üçüncünü istisna qanununa görə üçüncü verilməmişdir. Geniş yayılmış belə bir tezisi nəzərdən keçirək: «bütün itlər ulayır» (bu A ümumi iqrari hökmdür). Bunun ziddi olan o hökmü belə olacaqdır: «bəzi itlər ulamır». Axırncı hökmü sübut etmək üçün bir neçə nümunə, yaxud bir

nümunə gətirmək kifayətdir: «Cırtıdan itlər heç vaxt ulamır». Beləliklə də, o hökmü sübut olunur. Üçüncünü istisna qanunundan bilirik ki, əgər o hökmü həqiqi olsa, onda A yalan olacaqdır. Məsələn, «bəzi cinayət işləri oğurluq deyildir». Onda A yalan olacaqdır: «bütün cinayət işləri oğurluqdur». Bununla da tezis təkzib olunur.

Tezisin əsaslandırılması üsulları ilə yanaşı, arqumentləşdirmə sənəti təkzibin (tənqidin) rasiona (əqli) üsullarına yiyələnməyi də nəzərdə tutur. Biz, bu üsulların geniş təhlilini vermək fikrində deyilik, çünki sübut əməliyyatından danışarkən, bu məsələyə mətnin təhlilində az və ya çox dərəcədə toxunulmuşdur.

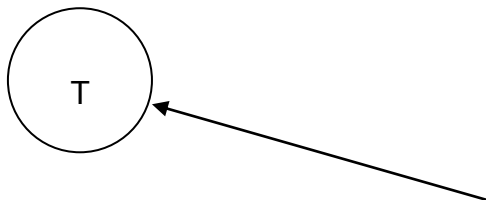
İfadə formasına görə tənqid aşkar və qeyri-aşkar olur. Aşkar tənqiddə proponentin arqumentləşdirmədə irəli sürdüyü müddəaların konkret səhvləri göstərilir. Məsələn, mübahisə prosesində müsahibim Z-nin gətirdiyi dəlillərin real prosesi əks etdirmədiyini göstərmək olar. O, öz müddəalarını əsaslandırma bilmir, bununla da yanlış nəticələr çıxarır. Aşkar tənqidin üç növünü:

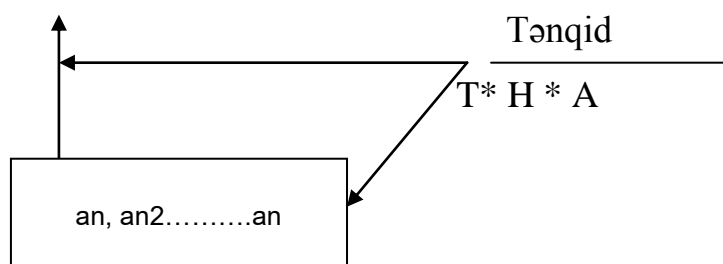
1. konstruktiv;
2. destruktiv;
3. qarışıq göstərmək olar.

Konstruktiv (quraşdırıcı) tənqiddə proponentin alternativ müddəasını təkzib etmək üçün oponent öz xüsusi tezisini əsaslandırır.

Elmi mübahisələrdə konstruktiv tənqiddən istifadə olunması onu ifadə edir ki, oponentlik edən tərəflər konstruktiv müxalifətə keçir (bizdə bir çox məsələlərin həllində bəzi müxalifətçilərin iqtidar tərəfinə keçməsi kimi).

Destruktiv (dağıdıcı) tənqiddə tezis, dəlillərin, yaxud nümayişin tənqidi yolu ilə arqumentləşmiş prosesin dağıdılmasına diqqət yönəldilir. Bu prosesin sxemi belədir:

Qarışıq tənqid altında konstruktiv və destruktiv yanaşmaların birləşməsi başa düşülür.

Qarışıq tənqid yerinə yetirilən əməliyyatların ardıcılığından asılı olaraq iki üsulla:

1. konstruktiv - destruktiv
2. destruktiv - konstruktiv quruluşda olur.

Qeyri-aşkar tənqid odur ki, burada proponentin səhvlərinin konkret təhlili verilmədən, zəif yeri göstərilmədən onun mövqeyini skeptikcəsinə (şübhəli) qiymətləndirməkdir. Belə halda şübhə təxminən belə bir forma alır: «Sənin ideyaların mənə şübhəli görünür», «Mən sizin fikrinizə şübhəli yanaşıram» və s. Belə tənqidin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşməsi haqqındakı istək cavabsız qalır.

İdrakın məqsədi gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqında həqiqi, obyektiv biliklərə yiyələnməkdir, insan bu biliklərin köməyi ilə təbiət hadisələrinə fəal təsir edir, onu dəyişdirir, qanunauyğunluqlarını öyrənir, «ikinci təbiəti» yaradır.

Gerçəklikdəki predmet və hadisələrin, onların müxtəlif əlaqə və münasibətlərinin beynimizdə inikası olan hökmlərin həqiqiliyinin əsaslandırılmasının məntiqi mexanizmini sübut prosesi aşkara çıxarır. Buna görə də sübut edilə bilən mühakimə hər cür elmi təfəkkür üslubunun səciyyəvi əlamətidir. Özlüyündə sübut iki mühüm funksiyayı yerinə yetirir:

1. sübutun köməyi ilə alınmış biliklərin həqiqiliyi əsaslandırılır;
2. sübut insanın obyektiv gerçəkliyə münasibətini bildirməklə, bu prosesin inikası olan hökmlərin, müddəaların əqidəyə çevrilməsinə kömək edir. Biliklərin həqiqiliyi və onun hər bir adamın əqidəsinə çevrilməsi bir-birilə əlaqəsi olsa da, onları eyniləşdirmək yanlış fikirdir.

Sadə bir həqiqətdir ki, bir çox elmi müddəa və fikirlər insanlar tərəfindən istər-istəməz əqidəyə çevrilir. Riyaziyyatda, fizikada və bir çox digər elmlərdə sübut olunmuş teoremlərin, təriflərin həqiqiliyinə heç bir şübhə yoxdur və bunlar çoxdan insanların əqidəsinə çevrilmişdir. Lakin, hər bir əqidə ciddi elmi sübutlar əsasında yaranmır. İnsanın əqlinə hakim olan elə hökmlər və nəzəriyyələr vardır ki, onlar hələlik sübut olunmamışdır. Müxtəlif elmlərdəki mübahisəli məsələlər, dinə və xürafata aid görüşlər bu qəbildəndir. Belə bir cəhət də doğrudur ki, elmi cəhətdən əsaslandırılmamış bir çox müddəalar hamı tərəfindən birdən-birə qəbul olunmur, ümumi əqidəyə çevrilir. Kopernikin heliosentrik sisteminə, Darwinin təkamül nəzəriyyəsinə, N.Lobaçevskinin «xəyali» həndəsəsinə uzun dövr ərzində şübhə ilə yanaşırdılar, lakin bu fikirlər elmdə real dəlillərlə sübut olunmuşdur. Hər hansı bir fikir, müddəa kütlələr tərəfindən mənimsəniləndikdə, maddi qüvvəyə çevrilir və sübut olunur.

Həqiqi elmi nəzəriyyələr gerçəkliyin düzgün dərk olunmasına yol göstərməklə, insanların səmərəli həyat fəaliyyətinə istiqamət verir. Hər bir doğru fikir, nəzəriyyə əsaslandırıldıqda, insanın daxili əqidəsinə çevrilir, onların məqsədəuyğun fəaliyyətinə istiqamət verir. Hər bir adam qarşısına qoyduğu problemi həll edə bilirsə, onu həyata keçirirsə, bu da daxili əqidənin təzahür formasıdır. Belə bir müdrik kəlam da var ki, tarix hər bir adamı yox, ancaq öz əməlləri ilə tarix yaradanları yaşadır. Mən, əməli əqidənin sinonimi hesab edirəm və sözlə əməli vəhdət təşkil edən adamları bütöv şəxsiyyət, yüksək əqidəli və çevik təfəkkürlü yaradıcı insan sayıram. BDU-nun rektoru, professor A.Məhərrəmovun universitetdə qısa zaman kəsiyində gördüyü nəhəng quruculuq, yaradıcılıq işlərini 80 il ərzində heç bir rektor etməmişdir. Universitetin gözəl bir alleyi, şəhərceyi xatırlatması faktdır. Professor A.Məhərrəmovun gördüyü işlər onun əsl vətənpərvərliyini, milli təəssübkeşliyini, xalqa xidmətini ifadə edir. Sözü və əməli vəhdət təşkil edən bu cür şəxsiyyətlər haqqında təsadüfi deyildir ki, belə deyilir: «İnsanın böyüklüyünü, onun fəaliyyətini müəyyən edən müxtəlif atributlar və ölçülər vardır».

Təbiət və cəmiyyət hadisələrini əks etdirən elə mülahizələr vardır ki, onların bir qisminin həqiqi əqidəyə çevrilməsi ciddi nəzəri sübut prosesində yox, dünyanın əməli cəhətdən mənimsənilməsi əsasında kortəbii formada baş verir, formalaşır və inkişaf edir. Millet məktəbinin nümayəndələri tərəfindən təbiətin müxtəlif hadisələrində vahid mahiyyətin olması əqidəsi kortəbii yolla meydana gəlmişdir. Belə bir cəhəti də qeyd edək ki, əqidənin formalaşmasında məntiqi amillərlə yanaşı, psixoloji vasitələrdən də istifadə olunur. İdrak prosesində psixoloji amillərin rolunu gözəl başa düşən bəzi adamlar təbliğat prosesində yanlış fikirlərini «həyata keçirmək» məqsədilə insanların qəlbinə, ruhuna güclü təsir edəcək vasitələrdən geniş istifadə edir.

Əqidə inamın xüsusi bir növüdür və bunun formalaşmasında əsas məsələ hər hansı bir şeyə inamın yaradılmasıdır. Lakin hər cür inamı əqidə adlandırmaq olmaz, çünki dini əqidə də vardır. Əgər elmi əqidə faktlara söykənsə, dini əqidənin əsasında inam durur. Elmi və praktiki işlərdə inandırıcı, sübutedici mühakimə öz qarşısına əsaslandırılmış əqidənin formalaşması məsələsini qoyur. Sual ola bilər ki, onda əqidə nədir? Əqidə insanın davranış və hərəkətlərini müəyyən edən görüşlər, təsəvvürlər sistemidir. Əqidə elmi biliklərə, faktlara əsaslanmalıdır, bu cür əqidənin nəzəri və praktik məsələlərin həllində böyük əhəmiyyəti vardır. Elmi əqidə sübut və arqumentləşmiş mühakiməyə, qeyri-elmi əqidə isə etiqada əsaslanır. İnam, etiqad – mənafə, ənənə və nəsihətin təsiri altında başqalarının nöqtəyi-nəzərini tənqidi surətdə yoxlamadan qəbul etməkdir. Dini ehkamlar və müddəalar da sübut olunmadan bu cür yaranır. Bu fikri deməklə, heç də dinin cəmiyyətdə tutduğu yeri, onun rolunu inkar etmək fikrində deyilik, sadəcə olaraq boş xurafatçılığı qəbul etmirik.

Sübutedici mühakimə və etiqad əqidənin əks növləridir. Etiqad, inam konkret səbəb, obyektiv bilik, yaxud da səbəblər çoxluğu məlum olmadıqda yaranır, hadisələrin səbəb və nəticə əlaqələri aşkara çıxdıqda inama, etiqada yer qalmır.

Sual 2. Sübutun qaydaları, onların pozulmasından alınan məntiqi səhvlər

Mühakimə prosesində məntiqi ardıcılığı gözləməklə, həqiqi nəticələr almağı təmin edən bir sıra şərtlərə, qaydalara əməl olunmazsa, sübutda ciddi səhvlər yarana bilər. Belə səhvlərin qarşısını almaq məqsədilə, sübutun qaydalarını bilməyin idrak prosesində və elmi biliklərin inkişafında mühüm əhəmiyyəti vardır. Tezisë, dəlillərə və nümayişə (sübutun formasına) münasibətdə, bu qaydaların pozulması bir sıra məntiqi səhvlərin alınmasına gətirib çıxarır ki, bununla da son nəticədə irəli sürülmüş tezisi iqrar, yaxud inkar etmək olmur. Bu qaydalar aşağıdakılardır:

1. Mühakimə prosesində nəzərdən keçirdiyimiz tezis məntiqi cəhətdən müəyyən, dəqiq və aydın olmalıdır. Fikrin müəyyənliyinin bütün elm sahələrində vacib əhəmiyyəti vardır. Bu, o deməkdir ki, əgər tezisi ifadə edən hökm sadədirsə, onda onun subyekt və predikatı fərqləndirilməlidir. Digər tərəfdən, bu subyektlərdən hansısa biri ümumi anlayışla ifadə olunursa, onun dəqiq xarakteristikası verilməlidir. Modal hökmlərin səciyyəsi də aydın verilməlidir. Bununla belə, mürəkkəb hökmlərin tezisnin formula olunmasında məntiqi bağlayıcıların xarakteri, tezis kimi nəzərdən keçirilən anlayışların özü də kifayət qədər aydın olmalıdır. Bəzən insanlar öz çıxışlarında, yazılı ərizələrində, elmi məqalə və mülahizələrində tezisi aydın, dəqiq və eyni mənada ifadə etmir, buna görə də onu əsaslandırmaq mümkün olmur. Əgər hər hansı bir yığıncaqda çıxış edəcək şəxs öz fikrinin əsas müddəalarını aydın formulə edə bilməzsə, inandırıcı dəlillər gətirməzsə, onda dinləyicilər onu anlaya bilməyəcək və mübahisə edəcəklər ki, o, bizə nəyi sübut etmək istəyirdi. Tezisin qeyri-müəyyənliyinə belə bir nümunə gətirmək odar. Azərbaycanın ali məktəblərində məntiq elmi geniş və dərinlən tədris olunmalıdır. Bu barədə müxtəlif aidiyyəti təşkilatlara müraciət etdikdə, belə cavab verirlər ki, nazirlik bütün fəlsəfi elmlərə 105 saat yer verir, bunun müəyyən hissəsi məntiqə verilməlidir. Bu fikir qeyri-müəyyəndir, çünki məntiq müstəqil fəlsəfi elm olduğundan, onun saatları dəqiq müəyyən olunmalıdır.

2. Sübut və təkzib prosesində tezis eyni qalmalıdır, dəyişməməlidir. Bu qaydanın pozulması «tezinin dəyişməsi» adlanan məntiqi səhvə gətirib çıxarır. Tezisin dəyişməsi tez-tez verilmiş müddəanın sübut olunmasının nəticəsi kimi həyata keçirilir, yəni mənaqə tezisə yaxın olan və istifadə olunan anlayışın özü dəyişdirilir. Belə bir nümunəni nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, mühakimə olunan adamın təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində baş vermiş cinayət işində günahkar olduğu sübut olunur. Məhkəmədə isə vəkil müdafiə edilən işin baş verməsini ictimai-təhlükəli cinayət işi kimi izah edir. Aydınqdır ki, «ictimai-təhlükəli iş» və «təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində cinayət» anlayışlarının həcmi eyni deyildir. Buna görə də nəticədə bir tezis başqası ilə dəyişdirilir. Tezisin dəyişməməzliyi qaydası həmin mühakimə prosesində ilkin formula olunmuş müddəanın şəklini dəyişdirməyi və ondan geri çəkilməyi qadağan edir. Əgər proponent çıxışın gedişində yeni faktların, yaxud əks dəlillərin təsiri altında öz tezisinin dəqiqlşliyi fikrinə gəliirsə, onda o, tezisi dəyişə, yaxud da dəqiqlşdirə bilər. Lakin proponent bu barədə dinləyicilərə və öz oponentinə məlumat verməlidir, lakin onun ilkin tezisdən gizli surətdə geri çəkilməsi qadağan olunur.

Tezisin məntiqi dəqiqliyi, müəyyənliyi və dəyişməzliyi tələbi çox sadədir və qaydaya görə məntiqi mədəniyyətin elementar vərdişlərinin olduğu şəraitdə yerinə yetirilir. Lakin, praktikada bu qaydalardan geri çəkilmə hallarını da təsadüf olunur. Bunlardan biri tezinin itirilməsidir. Bu, o vaxt baş verir ki, tezisi formulə edən proponent onu unudur, prinsipcə digər müddəaya keçir, əsas fikri unutmamaq üçün mühakimənin gedişində əsas çıxış hökmü ilə əlaqə yaradır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, belə səhvlərdən biri də tezinin dəyişilməsidir ki, bu da iki formada:

1. tezinin tam dəyişməsi;
2. tezinin qismən dəyişməsi ola bilər.

Birincidə müəyyən müddəanı irəli sürən proponent yekunda tezislə yaxın və oxşar olan digər bir fikri sübut edir, əsas ideyanı başqası ilə dəyişir, ikincidə isə proponent çıxışın gedişində xüsusi tezinin şəklini dəyişməyə cəhd edir, ilkin müddəanın həcmi daraldır, yaxud yüngülləşdirir. Məsələn, cinayətin bütün

iştirakçıları qərəzlə fəaliyyət göstərirdi, sonra şəkli dəyişir: bunlardan əksəriyyəti qəsdlə fəaliyyət göstərirdi, sonra isə ayrı-ayrı iştirakçıların bilə-bilə fəaliyyət göstərməsi fikri iqrar olunur.

3. Tezisi əsaslandırmaq üçün gətirilən dəlillər həqiqi, sübutolunan olmalıdır. Əgər dəlillər şübhəli, yaxud yalan olarsa, onda onu sübut etmək olmur.

Bu qaydanın pozulması ilə iki cür məntiqi səhv alınır ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. əsas yanılma;
2. əsasın qabaqcadan sezilməsi.

Sübut prosesində əsas yanılma o vaxt baş verir ki, tezis yalan dəlillərlə əsaslandırılır. Məsələn, əgər fəaliyyət vacibdirsə, onda o qadağan olunmur. Qadağan olunmayana icazə verilir. Deməli, əgər fəaliyyət vacibdirsə, ona icazə verilir. Bu mühakimə prosesində birinci müqəddimənin həqiqiliyi aşkar şübhə doğurur. Yaxud başqa bir nümunə gətirmək olar. Bədnam erməni tarixçiləri belə bir yalan tezisi – «Qarabağ qədim erməni torpağıdır» əsaslandırmaq üçün aşağıdakı yanlış dəlilləri gətirirlər:

1. guya bu ərazidə qədim arsaq erməniləri yaşayıb;
2. Azıx mağarasında sünik erməni heykəli tapılıb;
3. bu ərazilərdə guya çoxlu erməni kilsələri olub və s.

Gətirilən dəlillərin heç biri gerçəkliyi düzgün əks etdirmir, çünki bu ərazilərdə qədim sak türk tayfaları məskən salıb. Azıx mağarası dünyada ən qədim türk insan məskənlərindəndir. Digər tərəfdən, orada Quruçay mədəniyyəti adlanan çoxlu maddi mədəniyyət abidələri tapılıb. Bu ərazilərdə mövcud olan kilsələr qədim albanlara məxsus olub, alban və erməni kilsələrinin quruluşu bir-birindən tamamilə fərqlənir. Ən böyük fakt da ondadır ki, ermənilər tarixi məxəzlərin verdiyi məlumatlara görə, sonralar rusların köməyi ilə İrandan, Türkiyədən, Livandan və başqa yerlərdən bu ərazilərə köçürülüb. Bu barədə istənilən qədər fakt gətirmək olar, bu onu sübut edir ki, gətirilən tezis tamamilə yalandır.

«Əsasın qabaqcadan sezilməsi» səhvinin mahiyyəti ondadır ki, xüsusilə əsaslandırmaya ehtiyac olduğu bir şəraitdə sübut olunmayan, yaxud təcrübədə

yoxlanılmayan dəlillərdən istifadə olunur. Bu cür yanlış dəlillərin işlədilməsində çox vaxt «tamamilə aşkardır», «məlum olduğu kimi», «dəqiq müəyyənləşdirmişdir» və s. kimi ifadələrdən istifadə olunur. Burada tezisə istinad etdiyi dəlillər əsaslandırılmır.

Sübut olunmayan dəlillər qabaqcadan başa düşülür, lakin tezisi əsaslandırılmır. Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Sübutun dəlillərindəki səhvlər qədsiz də ola bilər. Məsələn, Kopernikə qədər bir çox alimlər belə hesab edirdi ki, Günəş yer ətrafında hərəkət edir və bu yanlış dəlildən də çıxış edərək, özlərinin geosentrik nəzəriyyələrini yaratmışdılar. Əgər səhv qəsdən edilirsə, başqa adamları çaşdırmaq məqsədilə buraxılırsa, bunlar sofizmdir, yəni insanları yanlışlığa aparmaq məqsədilə də buraxılan səhvlər vardır. Bu cür səhvlərin əsasında çıxarılan nəticələr də yanlış olur.

4. Sübut prosesində gətirilən dəlillər tezisə asılı olmayaraq sübut olunmalıdır. Tezisi dəlillərlə, dəlillərin özünü isə tezisə vasitəsilə sübut etməyə cəhd etdikdə, o dəqiqə bu qayda pozulur, arqumentləşdirmədə «çıxılmaz dairə», «çıxılmaz vəziyyət» adlanan məntiqi səhvlə nəticələnir. Nümunə üçün belə bir mühakiməni nəzərdən keçirək: kəbin haqqında eyni qanunların olması nə qədər ki, qanunvericilikdə kəbin haqqında olan normalarla vəhdəti ödəyir, yaxşı qanunlardır, çünki bunlar boşanmaların sayını aşağı salır. Amma, bu qanunlar boşanmaların kəmiyyətini ona görə azaldır ki, vahid kəbin qanunvericiliyi kəbinin bağlanması aid normaları standartlaşdırır. Yaxud «məntiq – düzgün təfəkkürün formaları və qanunları haqqında elmdir» tezisini əsaslandırarkən, «düzgün təfəkkür», «forma», «qanun» anlayışlarını izah edib, dəlilləşdirmə əvəzinə deyəsən ki, bunları el məntiq elminin özü şərh edir, yaxud əsaslandırır. Buna dair başqa bir nümunə gətirək: «çıxılmaz vəziyyət» səhvi o vaxt yaranır ki, tezis dəlillərlə sübut olunur, dəlillərin özü isə tezislə. K.Marks ingilis fəhlə hərəkətinin rəhbərlərindən biri olan D.Uestonun mühakimələrində bu səhvi aşkara çıxararaq, yazırdı ki, beləliklə, biz belə bir məlumatdan başlayırıq ki, əmtəələrin dəyəri əməyin dəyəri ilə müəyyən olunur, son məlumatda isə deyilir ki, əməyin dəyəri əmtəələrin dəyəri ilə müəyyən

olunur. Beləliklə, biz həqiqətən boş dairədə fırlanırıq və hansısa bir nəticəyə gələ bilmirik.

5. Sübut (arqumentləşdirmə) əqli nəticələrin ümumi qaydaları əsasında qurulmalıdır. Əgər tezis gətirilən dəlilləri təsdiq edən hökmlərin özündən çıxarılmırsa, onda buradan «nəticə irəli gəlmir», «nəticə çıxmır» adlanan səhvlər meydana gəlir. İnsanlar «bəzən düzgün sübut yerinə, «deməli», «beləliklə», «bu qayda ilə», «nəticədə bilir ki» və s. kimi sözlərin vasitəsilə dəlilləri tezislə birləşdirirlər və güman edirlər ki, onlar dəlillərlə tezis arasındakı məntiqi əlaqəni düzgün müəyyən etmişlər. Bu cür məntiqi səhvləri o adamlar dərk etmədən buraxırlar ki, məntiqi qaydalarla tanış deyildir və onlar ancaq özlərinin sağlam fikirlərinə və intuisiyalarına əsaslanırlar. Bununla da, nəticədə sübutun sözlü görünüşü meydana gəlir.

Yuxarıdakı qaydaya riayət olunmadıqda, «yalan ardınca getmə», yaxud «şərti deyildəndən şərtsiz deyilənə doğru gedən» məntiqi səhvlərə gətirib çıxarır. Yalan nəticə elə bir şəraitdə alınır ki, tezisi gətirilən dəlillər əsaslandırır. Məsələn, belə bir mühakiməni nəzərdən keçirək. Sübut prosesində çox vaxt tezislə dəlillər arasında məntiqi əlaqələr olmur, «məntiqilik» xülyası əsasında adi hesablamalar yaradılır. «Saxlanma qanunu» birinci cinsdən olan əbədi mühərriki qadağan edir. Həmçinin termodinamikanın ikinci başlanğıcında da ikinci cinsdən olan əbədi mühərrik yoxdur. Bu, o deməkdir ki, üçüncü cinsdən olan əbədi mühərrik də termodinamikanın üçüncü başlanğıcında qadağan olunandır. Bununla belə, termodinamikanın dördüncü başlanğıcı yoxdur. Deməli, dördüncü cinsdən olan əbədi mühərriki yaratmağa heç nə mane olmur və daha çox beşinci cinsdən olan əbədi mühərrikləri guya yaratmaq olar.

«Yalan ardınca getmə» adlanan məntiqi səhvə belə bir nümunə də gətirmək olar. B.A.Vorontsov-Velyaminov «Astronomiya» dərslində geniş yayılmış belə bir fikir gətirir ki, Yerə küre şəklində olmasını guya ki, aşağıdakı dəlillərlə sübut etmək mümkündür:

1. gəminin sahilə yaxınlaşması ilə əvvəlcə üfiqdən dor ağacının yuxarı hissəsi, sonra isə gəminin əsas gövdəsi görünür;

2. buna görə də dövr-ələm səyahəti mümkündür və onu həyata keçirmək olar və s. Lakin, bu dəlillərdən nəticə çıxmır ki, Yer yastı formadadır. Aydındır ki, Yer in səthi əyri-üyrü və qapalı formadadır. Yer in kürə formasında olması məqsədilə B.A.Vorontsov-Velyaminov digər arqumentlər də təklif edirdi:

1. Yer in hər tərəfində üfiq ətraf tərəfləri göstərir və onun uzaqlığı hər yerdə eynidir;

2. ayın batdığı vaxt Yer in kölgəsi Ayın üzərinə düşdükdə, həmişə dəyirmi çevrə alınır ki, ancaq belə halda Yer kürə formasında görünür.

Şərti deyildəndən şərtsiz deyilənə doğru gedən məntiqi səhdə gətirilən dəlillər ancaq müəyyən vaxtı, münasibəti, ölçünü hesaba alınmaqla, həqiqi olur, onu bütün hallarda şərtsizə, doğruya müncər etmək olmaz. Məsələn, meyər qəhvə arterial təzyiqi qaldırmaq üçün az miqdarda lazımdırsa, lakin, o çox miqdarda içildikdə, zərərli dir? Buna bənzər belə bir nümunə də gətirmək olar. Əgər ilan zəhəri müəyyən miqdarda orqanizm üçün xeyirli dirsə, ondan çox istifadə etdikdə, insan zəhərlənə bilər. Buna görə də, həkimlər xəstələrə dərmanları fərdi qaydada seçməlidirlər. Pedaqoqdan şagirdlərə fərdi qaydada yanaşmaq tələb olunur. Etika insanların davranış normalarını təyin edir, lakin bu normalar müxtəlif şəraitdə dəyişdirilə bilər. Məsələn, doğruçuluq insanın müsbət əlamətidir, əgər o, sirri düşməne verirsə, onda bu cinayət işinə çevrilə bilər. Bunlar sübutun formasında baş verən səhvlərdir. Bununla yanaşı, dəlillərə münasibətdə də insan müəyyən səhvlərə yol verir ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1. tezisi əsaslandırmaq üçün gətirilən dəlillər həqiqi olmalıdır, bir-birilə ziddiyyət təşkil etməməlidir;

2. tezisi əsaslandırmaq məqsədilə gətirilən dəlillərin kafi əsası olmalıdır;

3. sübut prosesində gətirilən dəlillərin həqiqiliyi tezisdən asılı olmayaraq müstəqil surətdə əsaslandırılmalıdır.

Deduktiv, induktiv və traduktiv sübutun özündə də müəyyən məntiqi səhvlərə yol verilir ki, bunları da nəzərə almağın idrak və arqumentləşdirmə prosesində vacib əhəmiyyəti vardır. Arqumentləşdirmənin deduktiv üsulu bir sıra metodoloji

və məntiqi tələblərin gözlənilməsini nəzərdə tutur ki, bunlardan mühüm olanları aşağıdakılardır:

1. arqumentləşdirmə prosesində böyük müqəddimələrdə nəzəri çıxış, yaxud empirik hökmün dəlili rolunu yerinə yetirən fikrin dəqiq tərif, yaxud təsviri tələb olunur. Bu tələb konkret hadisələrin qiymətləndirilməsində insanın əsaslandığı elmi mövqelərin, siyasi xəttin, yaxud praktiki mülahizələrin dinləyicilər qarşısında inandırıcı surətdə nümayiş etdirilməsinə imkan yaradır. Bütün dövrlərdə hakimiyyətdə olan qüvvələrin ideoloqları xalqı itaətdə saxlamaq məqsədilə siyasi mövqe və məqsədlərini gizlətməmiş, yanlış şərh etmiş, yaxud min cür yalanlarla onu pərdələməyi özlərinin sevimli üsulu hesab etmişlər.

Məhkəmə istintaqında ümumiləşdirici dəlil kimi tez-tez hüquqi qanun və qaydalardan istifadə olunur, bunun əsasında isə konkret hadisələrin hüquqi qiyməti verilir. Bir çox hallarda bu cür qiymətin doğruluğu heç bir istisna halları olmadan və rəsmi mətndən uzaqlaşmadan qanunun özünün dəqiq və həqiqi şərhindən asılıdır.

2. Arqumentləşdirmə prosesində kiçik müqəddimədə verilmiş konkret hadisənin dəqiq və həqiqi təsviri tələb olunur. Bu tələb həqiqətin konkretliyinin dialektik prinsipində dərinlikdən şərh olunur. Aydındır ki, konkret müxtəlifin vəhdətini ifadə edir və təfəkkürdə birləşmə prosesini, nəticəni bildirir. Konkret predmet və hadisələr haqqında dərin və məzmunlu bilikdir və s. Əks halda deduktiv mühakimə ikimənalı və həqiqətdən uzaq olardı. Hadisə və təzahürün dəqiq təsviri nəzəri müddəalar arasında lazımlı ümumiləşdirməni axtarıb tapmağa və onu konkret hadisəyə düzgün tətbiq etməyə kömək edir. Bu qaydaya riayət olunmadıqda, konkret hadisəyə dəqiq və düzgün qiymət vermək mümkün olmur, belə hallarda «təxminən», «göz önündə» və s. kimi sözlərdən istifadə olunur.

Hüquqi praktikada bu tələbin pozulması cinayət və vətəndaş qanunu pozmalarının yanlış qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarır. Fərdi hadisə, yaxud hərəkət haqqında kiçik müqəddimədə qeyd olunan yanlış, təxmini biliyin təsviri məhkəmə səhvini istisna etmir.

3. Deduktiv arqumentləşdirmə nəticə çıxarmağın struktur qaydalarını gözləməklə, tezis kifayət qədər əsaslandırılmasına gətirib çıxarır. Bu, hər şeydən əvvəl, qəti, şərti, təqsimi sillogizmin qaydalarına aiddir.

Arqumentləşdirmənin induktiv üsulu elə hallarda tətbiq olunur ki, burada faktiki məlumatlardan dəlil kimi istifadə olunur. İnduktiv sübutun əhəmiyyəti həmcins hadisələrin xassələrinin sabit təkrarlığından asılıdır. Əlverişli hadisələrin sayı nə qədər çox olarsa, onların seçilməsinin şəraiti də müxtəlif olacaqdır, bu isə əsaslı induktiv arqumentasiya adlanır.

Sosial-iqtisadi sahələrin tədqiqində arqumentləşdirmənin fərdi üsulundan istifadə edərkən, daha ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki sosial mühitdə zahirən oxşar faktlar müxtəlif səbəblər doğura bilər, buna görə də belə faktların ümumiləşdirilməsi onların həqiqi təbiətindən, qarşılıqlı əlaqələri və meydana gəlməsinin real səbəblərindən irəli gəlməlidir. Əgər biz elmi metodologiyanın hadisələrə hərtərəfli və tarixlilik mövqeyindən yanaşmaq prinsipini, həqiqətin konkretliyini, idrakın və həqiqətin meyarı olan praktikanın rolunu nəzərə almasaq, onda induktiv mühakimələrin özü tədqiq olunan hadisələrin həqiqi səbəblərinin inikasına deyil, sadəcə qorxulu faktlar nəzəriyyəsinə çevrilə bilər. İnduktiv mühakimə əgər hadisələrin diqqətli təhlilini, müxtəlif və təsadüfi faktlarda mühüm və qanunauyğun xassələrinin təzahürünü aşkara çıxarırsa, onda güclü məntiqi əsasa malik olur. Belə halda faktlar haqqında məlumatın məntiqi funksiyası dəyişir, bir tərəfdən bu məlumatlar inandırıcı dəlillər rolunda çıxış edir, digər tərəfdən bunlar əsas ideyanın əyani misallarına xidmət edir.

İnduktiv mühakimələr sadalanmırsa, mühüm ümumiləşdirmələr səviyyəsinə qalxırsa, bunun əhəmiyyəti ondadır ki, burada induksiya və deduksiyanın izahı baş verir. Konkret bir fikri əsaslandırmağın induktiv və deduktiv üsullarının səmərəli surətdə birləşməsi arqumentləşdirmənin daha çox fəaliyyətdə olan metodudur. Bunun inandırıcı qüvvəsi ondadır ki, burada real həyatın konkret nümunə və faktlarına isnad olunur və bunların deduktiv mühakimə ilə birləşməsində empirik ümumiləşdirmələrdən və elmi qanunlardan istifadə olunur.

Analogiya formasında arqumentləşdimədən o vaxt istifadə olunur ki, fərdi predmet və hadisələr arasındakı oxşar əlamətlərdən söhbət gedir. Analogiyaya müraciət etdikdə, aşağıdakı qaydaları gözləmək lazımdır:

1. analogiya o vaxt həqiqi hesab olunur ki, müqayisə edilən iki hadisə öz aralarında hər cür əlamətlərə görə yox, ancaq mühüm xassələrinə görə oxşar olsun;
2. iki predmetin, hadisənin analogiyasında fərqli cəhətləri nəzərə almaq vacib tələbdir.

Əgər iki hadisə bir-birindən mahiyyətə fərqlənirsə, zahiri oxşarlığına baxmayaraq, onlar arasında analogiya aparmaq olmaz. Belə halda analogiya da əsassız olacaqdır. Xüsusilə də, ictimai-tarixi hadisələr haqqında aparılan analogiyalar həmişə qəti nəticələr vermir, onda orada deduktiv və induktiv metodlardan istifadə olunur.

Beləliklə, sübutun nümayişində baş verən səhvlər dəlillərlə tezis arasındakı məntiqi əlaqələrin olmaması ilə bağlıdır.

Sual 3. Paralogizmlər və sofizmlər

Formal və dialektik məntiqin qarşılıqlı əlaqəsinin şərhindən aşkar oldu ki, formal məntiq insanlara düzgün, ziddiyyətsiz, məntiqli təfəkkürün həyata keçməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Belə bir cəhət də aydındır ki, klassik məntiqin qayda və qanunlarının pozulması labüd olaraq müxtəlif yanlışlıqlara aparıb çıxarır.

Lakin, məntiqi idrak prosesində buraxılan səhvlər müxtəlif olur. Alim və ya hər hansı bir tədqiqatçı mühakimə, yaxud sübut prosesində yaygınlıq, zəif inkişaf etmiş məntiqi təfəkkür nəticəsində bilmədən, qəsdli olmayan səhvlər buraxa bilər. Yanlış mühakimənin gedişindən çıxarılan belə səhv nəticələr paralogizm (yunanca paragismos – yalan, səhv mühakimə) adlanır.

Bəzi məntiq kitablarında paralogizm qəsdən buraxılan səhvlər qrupuna aid edilir. Bu baxış məhdud və birtərəflidir, çünki səhv bilərəkdən buraxılırsa, burada müəyyən fayda güdülür, işin, prosesin mahiyyəti təhrif olunur. Belə səhvlər paralogizm deyil, sofizmə aiddir.

Mühakimə prosesində qəsdən və ya şüurlu surətdə, kiməsə əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə, bilə-bilə buraxılan səhvlər sofizm adlanır. Bu səhvlər çox incə yolla xəlvəti irəli sürülür, real prosesin mahiyyəti ört-basdır edilir.

Hadisənin, prosesin mahiyyətini təhrif edən sofistlik mühakiməsinə dair məntiq kitablarında geniş yayılmış aşağıdakı nümunələri gətirmək olar:

- itirmədiyən bir şey səndə vardır;
- sən buynuz itirməmişən:
- deməli, sən buynuzun vardır;
- və yaxud, itirmədiyən bir şey səndə vardır;
- sən quyruq itirməmişən;
- deməli, sən quyruğun vardır.

Yuxarıda sofizmlərdə alınan nəticə yanlışdır, çünki «itirmək» anlayışı müxtəlif mənalarda işlədilmişdir.

Sofizmin meydana gəlməsinin səbəb və köklərini necə izah etmək olar? Bəzi alimlərin fikrincə, insanın fikir fəaliyyətinin müəyyən dövründə sofistlik mühakiməsi üstünlük təşkil edir. Klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi Hegel də bu mövqedə dururdu. Hegelin fikrincə, antik sofizmin varlığı o dövrdə sofistlərin hər bir prosesi, hadisəni «fikirən təhlil etmək» qabiliyyətinə əsaslanırdı. Hegelin bu fikrində sofizmin sosial mənasını ört-basdır etmək, onu insan təfəkkürünün ayrılmaz xasəsi kimi göstərmək cəhdi ifadə olunmuşdur.

Buradan aşkar olur ki, sinifli cəmiyyətlərdə sofizmin də sinfi kökləri və sosial mənası vardır. Hazırda burjua sosioloqları kapitalizmə xas olan ziddiyyətləri ört-basdır etmək məqsədilə yüz min sofizmə əl atırlar.

Sofizmin özünün də tipik formaları vardır ki, bunlardan «buynuzlu», «quyruqlu», «örtülü», «yalançı», «qalaq və dazlıq», «topa», «Evatlın sofizmi»i və digərlərini göstərmək olar.

Sofizmlərin yaranması bizim eradan əvvəl V-IV əsrlərə təsadüf edir. Bununla belə, sofizmlərin izləri daha qədim dövrə gedib çıxır, lakin sofizm təliminin əsası Sokratın təsirilə yaranan fəlsəfi məktəblər tərəfindən əsaslandırılır və haqq qazandırılır. «Sofizm» termini məşhur yunan filosofu Aristotel tərəfindən elmə daxil edilmişdir və bu termin həqiqi deyil, saxta, yalançı müdriklik kimi səciyyələndirilirdi. Belə sofizmlərdən Eley məktəbinin məşhur nümayəndəsi Zenonun hərəkətin və şeylərin çoxluğu əleyhinə yönəldilmiş «Axilles və tısbağa» aporiyasını (yunanca aporia – çıxılmaz vəziyyət) misal gətirmək olar. Bu aporiyada göstərilir ki, iti gedən Axilles özündən xeyli qabaqda gedən tısbağaya heç vaxt çata bilməz, çünki tısbağanın olduğu nöqtəyə çatdıqda, tısbağa başqa bir nöqtədə olacaqdır və bu hal nə qədər davam etsə də, Axilles tısbağaya çatmayacaqdır. Aristotel bu aporiyaya belə cavab vermişdi ki, Axilles tısbağaya çatar və onu ötə də bilər.

Zenon və digər sofistlərin aporiyalarında alınan nəticələrin metafizik səciyyə daşmasına baxmayaraq, hərəkətin ancaq fasiləli olduğunu qəbul edirdilər. Dialektik materializmdən bilirik ki, hərəkət həm fasiləli, həm də fasiləsizdir.

Sokrat, Platon, Aristotel, Prataqor və bu kimi alimlər antik dövrün məşhur sofistləri idilər. Təsadüfi deyildir ki, Aristofan «Buludlar» komediyasında öz əleyhdarlarını incə suallarla yanıdan Sokratı tipik sofist kimi təqdim edirdi.

Onu da qeyd etmək olar ki, antik dövrün sofistləri öz fəaliyyətlərində yaşadıkları dövrün ruhunu, görüşlərini ifadə edirdilər, bu isə antik təfəkkür üslubunun xüsusiyyətlərindən biri idi.

Təfəkkür prosesində buraxılan səhvlərdən biri də eklektizmdir (yunanca – eclecticos – seçilən). Eklektizm – bir-birilə uyuşmayan, bir-birinə zidd olan fikirlərin, nəzəriyyələrin və prinsiplərin mexaniki birləşdirilməsidir. Sofistika və eklektizm arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Hər iki cərəyanın nümayəndələri dialektikani təzrif etməklə, bir hökmü digərindən çıxarır və hökmlərin özləri istədiyi kimi şərh edirlər.

Sofistlər və eklektiklər tez-tez dialektika pərdəsi altında gizlənir, cism və hadisələrin fasiləsiz hərəkəti, dəyişməsi və inkişafına qarşı mübarizə aparırlar.

Onlar maddi və ideal hadisələrin daim hərəkət, dəyişmə və inkişaf dialektikasını bilmədiklərindən, boş relyativizmə gəlib çıxırlar.

Sofistlər və eklektiklər mühakimə prosesində müxtəlif faktlardan, nəzəri müddələrdən və prinsiplərdən istifadə edirlər. Lakin, onların istifadə etdikləri faktlar, nəzəriyyələr bir-birilə əlaqədar deyil, müxtəlif cinslidir və bunlar bütövü, həmcins cismləri əks etdirmir, bu faktlar və müddəalar bir-birilə mexaniki, prinsipsiz olaraq birləşdirilir.

Eklektisizm çox vaxt gerçək hadisələrin şüurlu şəkildə təhrif olunmasıdır, burada müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər, fikirlər, əks mülahizələr birləşdirilir, qarşılaşdırılır.

Müasir idealist fəlsəfəsində eklektisizm başqa fəlsəfi problemlərin şərhində üzə çıxır. Müasir idealistlər praktikanı həqiqətin meyarı hesab edən marksist təlimi gözdən salmaq məqsədilə, onu bu problemin praqmatik şərhilə birləşdirməyə cəhd edirlər. Məsələn, M.Lange «Marksizm-leninizm-stalinizm» kitabında qeyd edir ki, həqiqət haqqında dialektik materializmin təlimi və praktikanın idrak prosesində rolu sanki praqmatistlərin təlimindən heç nə ilə fərqlənmir. O, inanır ki, dialektik materializm baxımından, həqiqət son nəticədə totalitar inkişafın irəliyə doğru hərəkətidir. Bu nəzəriyyə ilə razılaşdıqda, o şey həqiqi olmalıdır ki, onu son nəticədə hakimiyyət başında duranlar həll edir.

Fakt faktlığında qalır ki, marksist fəlsəfə idrak prosesində praktikanın həlledici rolunu yüksək qiymətləndirir. Buna görə də praqmatizmlə dialektik materializmin eyniyyətindən danışmaq məntiqsiz fikirdir, bu cərəyanların praktika anlayışına yanaşma metodu bir-birindən fərqlənir və tamamilə biri digərinin əksinədir. Dialektik-materialist anlayışına görə, praktika insanların təbiət və cəmiyyətin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş ictimai-tarixi fəaliyyətidir və bunun praqmatik anlayışla heç bir ümumi cəhəti yoxdur. Praqmatizm isə praktika anlayışı altında biznesmenlərin öz gəlirlərini artırmaq məqsədilə zəhmətkeşlərin qarət edilməsini, ayrı-ayrı adamların subyektiv fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Mürtəce dünyagörüşünün mübarizə üsullarından olan eklektisizmdən müasir təftişçilər geniş istifadə edirlər. Təftişçilər marksizm bayrağı altında çıxış edərək,

marksizmin inqilabi məzmununu məhv etməyə, onu hər cür mürtəcə dünyagörüşü ilə birləşdirməyə cəhd edir və marksizmdən onun canlı olan materialist dialektikanı çıxarmaq, onun inqilab ruhunu eklektika ilə əvəz etmək istəyirlər.

Bəzən eklektisizmə bilmədən, şüursuz surətdə də yol verilir. Utopik sosialistlərin təlimi buna ən yaxşı nümunədir. Utopik sosialistlər kapitalizmi son dərəcə ədalətsiz bir quruluş kimi tənqid edir və ictimai həyatın mütərəqqi yolla yenidən dəyişməsi məsələsini irəli sürürdülər. Lakin, onlar kapitalizmin ziddiyyətlərini anlama bilmədiklərindən, inqilabda fəhlə sinfinin rolunu və sinfi mübarizənin əhəmiyyətini görə bilmirdilər.

Məntiqi səhvlərdən biri də paradokslardır (yunanca para – əks, doxa – rəy, nöqteyi-nəzər deməkdir). Paradokslar strukturca, fikrin formal məntiqi düzgünlüyü baxımından həqiqət hesab olunsa da, hamı tərəfindən və yaxud sağlam düşüncə tərəfindən qəbul edilmiş həqiqi fikirlərlə, elmi müddəalarla düz gəlməyən, ona zidd olan, gözlənilməz, qəribə və ya təəccüblü fikirlərdir, mülahizələrdir.

İdrak prosesində bir-birini qarşılıqlı surətdə istisna edən nəticələrə gətirib çıxaran fikir və mülahizələri nə həqiqi, nə də yalan müqəddimələr sırasına aid etmək olmur. Belə fikir və mülahizələrə məntiqdə antinomiyalar da deyilir. Qaydaya görə, paradokslar elə nəzəriyyələrdə ortaya çıxır ki, onun əsas qanunauyğunluqlarını və məntiqi əsasını tam mənada izah etmək mümkün olmur. Bəzən «insanlar qəddardır, lakin adam xeyirxahdır» kimi aforizmlə bağlı olan paradokslara da rast gəlirik. Bütün sofizmlər bu mənada paradoksdur. Antik dövrdən indiyə qədər qalan «yalançı», «Axilles və tısbağa» və s. kimi həllolunmaz paradokslar arasındakı ziddiyyəti müasir riyaziyyatçılar da müxtəlif metodlarla aradan qaldırmağa cəhd edirlər.

Paradokslar sözün məhdud mənasında bir-birinə əks olan elə müddəalardır ki, bunların hər biri üçün inandırıcı dəlillər gətirilir.

Sofizmlərdən fərqli olaraq, paradokslar bütün ciddiliyi ilə izah olunur, lakin gətirilən dəlillər ehtimali xarakter daşıyır. Bununla belə, sofizmlərlə paradokslar arasındakı sərhəd o qədər də müəyyən deyildir. Bir çox mühakimələrdə sofizmin

və paradoksun adi tərifi əsasında mülahizələri həll etmək mümkün deyildir və həmin mühakiməni bu iki sinifdən hansına aid etməyi müəyyən etmək olmur.

Sozlərin paradokslardan təcrid olunması o qədər qeyri-müəyyəndir ki, bütöv bir sıra konkret hökmlərdə paradokslarla sofizmlər eyniləşdirilir. İş ondadır ki, «bir çuval dən», «örtülü», «Pratakor və Evatl» kimi sofizmlər çox vaxt həm də paradokslar kimi izah olunur.

Avstriya riyaziyyatçısı və məntiqçisi K.Gyedelin qeyd etdiyi kimi, paradokslar riyaziyyatda deyil, məntiq və idrak nəzəriyyəsində də çox ciddi problemdir.

Məntiqi paradoksların zəruri əlamətini məntiqi lüğət təşkil edir. Məntiqə aid paradokslar məntiqi terminlərdə qısaca ifadə olunmalıdır. Bununla belə, məntiqdə terminlərin məntiqi və qeyri-məntiqiyə bölünməsinin aydın ölçüsü, meyarı yoxdur. Buna görə də məntiqi terminlərin özündə qeyri-məntiqi müddəaları da ifadə etmək olar. Xalis məntiqi müqəddimələrdən istifadə etməklə yaranan paradokslar müxtəlif mənəni ifadə edir.

Məntiqi paradoksları hökmranlıq edən siniflərin təsəvvürlərinə uyğun gələn qeyri-paradoksal fikirlərdən ciddi şəkildə ayırmaq olmaz.

Bütün paradoksların bir ümumi – öz-özünə tətbiq olunmaq, geniş yayılmaq və ya ümumiləşdirmək xassəsi vardır. Bir obyekt haqqında söhbət gedirsə, o obyektə aid əlamətlər bəzi obyektlər məcmusuna da tətbiq olunur.

Sosial həyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, burjua sosioloqları kapitalizmə xas olan real ziddiyyətləri ört-basdır etmək məqsədilə paradokslardan, antinomialardan istifadə edirlər.

XX əsrin 20-ci illərində ingilis riyaziyyatçısı və məntiqçisi F.Ramsey paradoksları iki:

1. məntiqi-riyazi;
2. semantik növə ayırırdı.

Bu təsnifatdan hazırda da istifadə olunur.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaranan paradokslar, çoxluq nəzəriyyəsi ilə bağlı olub, antik paradokslarla ümumi cəhətləri çox idi. Bu

paradokslardan heç biri indiyə qədər hamı tərəfindən qəbul olunmamışdır. X.Karri «Riyazi məntiqin əsası» adlı kitabında qeyd edir ki, paradoksların izah olunması problemi əvvəlki kimi vacibdir.

Paradokslar idrak prosesində həm mənfi, həm də müsbət rol oynayır. Paradoksların idrak prosesində müsbət rolu onunla izah olunur ki, tədqiqatçı ondan uzaqlaşır və bu cəhət nəzəriyyənin mükəmməlləşməsinə kömək edir. Elmi sistem və nəzəriyyələrin yaranması və təkmilləşməsində şübhəli fikirlərə yol yerildikdə, paradokslar idrak prosesinin gedişinə mənfi təsir edir. Bununla belə, şübhə yoxdur ki, fikir prosesində paradoksların düzgün tədqiqi tədqiqatçını antinomiyaaların (latınca qanunda ziddiyyət deməkdir) həlli axtarışlarına istiqamətləndirir və insanı yeni və maraqlı nəticələrə, kəşflərə gətirib çıxarır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, qeyd etmək vacibdir ki, əgər sübut insanın praktiki fəaliyyəti nəticəsində dəfələrlə təkrar olunan təbiət və cəmiyyət hadisələrindəki ən adi qanunauyğunluqların məntiqi formasıdırsa, əqidə isə özündə praktikanın ünsürlərini tamamlayan biliklərimizin yeganə ölçüsüdür. Məntiqi qaydalar əsasında qurulan sübut düzgün elmi əqidənin zəruri şərtidir. Buradan da sübutun insanların tərbiyə sistemində, onların əməyə və cəmiyyətə münasibətində mühüm bir vasitə olduğu aşkar olur. Cəmiyyət üzvlərinin dərin elmi əqidəyə yiyələnməsində sübutla yanaşı, inandırma metodundan da istifadə olunur. Lakin, mühakimənin bu iki keyfiyyəti həmişə üst-üstə düşmür. Geniş zəhmətkeş kütləsinin arqumentləşdirmə prosesinə yiyələnməsində və gənclərdə mühakimənin doğruluğuna inam yaradılmasında məntiqin əhəmiyyətini heç kim inkar edə bilməz. Elmlərin humanistləşdirilməsi prosesi də arqumentləşdirmə və düzgün məntiqi təfəkkürlə bağlıdır.